

זיהויו של מחבר הכתובה האנונימית לחג השבועות

מאת
גרשון כהן

בספרו „שירות ותשבחות" שבכתב-יד¹ העתיק ר' משה ב"ר מיכאל הכהן סדף קטו: „כתובה לחג השבועות למעלת הרב כמוהר"ר יוסף אלמושינו זלה"ה". הכתובה פותחת: „אשירה לה' מזמור שיר ליום השבת", מורכבת משבעה עשר בתים ובבית האחרון: „יוסף ה' עליכם", רמז המחבר לשמו.

כתובה זו ידועה מכבר² כאחת מארבע הכתובות לחג השבועות שנדפסו בהוצאות השונות של המחזור כמנהג הספרדים³. אולם כתובה זו שונה מחברותיה בכך שהיא בלבד ידועה ככתובה אנונימית⁴ וכך גם נדפסה בפעם הראשונה בהוצאת ביינה [= ווינה] תק"ף של ה', מחזור לשלש רגלים כמנהג ק"ק ספרדים" ובהוצאות המאוחרות של מחזור זה שנדפסו על-פי ההוצאה משנת תק"ף⁵.

הספר „שירות ותשבחות" מכיל שירים, פיוטים ותפילות ממחברים שונים לכל ימות השנה ולמאורעות מיוחדים⁶. מחברו ר' משה הכהן⁷ הידוע יותר כמגיד ספרים בויניציא שהיה גם שליח-ציבור בק"ק ליואנטיני, חיבר את הספר לצורך עצמו כספר-עזר לתפקידו⁸. הספר שכתבתו נמשכה שנים⁹ — החל משנת תס"ב הנזכרת בשער.

1. כ"י המוזיאון הבריטי 938. במחלקה לתצלומי כ"י שבבית הספרים הלאומי בירושלים סימנו: 5632. ספר זה נבדק ונחקר על-ידי ופרטים על תוכנו מובאים במחקרי שבכתובים: „תולדות קהילה אחת במאה הי"ז: בילגראדו". ועי': מ' אטיאס, שתי פורעניות בתולדות קהילת בילגראדו, מנחה לאברהם אלמליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 135—137.

2. "דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 362, מס' 8012; הנ"ל: Parody in Jewish Literature, New York, 1907, p. 35. בשני המקורות מציין דוידזון להוצאות מאוחרות של המחזור כמנהג הספרדים. ועי' הע' 5.

3. ידועות כתובות נוספות ממחברים שונים שלא נכנסו למחזורים. עי': דוידזון, שם, בספר האנגלי, עמ' 55. יש לציין שבספר „שירות ותשבחות" הועתקה מיד אחרי כתיבתו של ר' יוסף אלמושינו גם: „כתובה אחרת למעלת החכם השלם כמה"ר שלמה בן דוד. רזסו זלה"ה". 4. דוידזון, שם.

5. ביינה תקצ"ו—תקצ"ז; שם תרי"ג; שם תר"ך; שם תרכ"ב; שם תרפ"ד; שם תרצ"ד. ועי' להלן. 6. עי' הערה 1.

7. עי' עלי: גיפטי-גירונדי, תולדות גדולי ישראל, טריאסט 1853, עמ' 288; י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, חלק א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 403; B. Wachstein, Die Inschriften des Alten Judenfriedhofes in Wien, Wien 1912, s. 291-292.

8. כדבריו בשער הספר.

9. לדוגמה: בדף קלב ב גרשם: „רשות שעשיתי לנכדי משה ה"י באומרו יהפטר יום ב של שבועות תפ"ד".

הוא איפוא המקור הראשון לכתובה והיחיד בו נזכר שם מחברה.
 ר' יוסף אלמושנינו רבה של קהילת בילוגראדו עד אורבנה בשנת תמ"ח¹⁰,
 נודע כפוסק ומחבר ספר תשובות „עדות ביהוסף”¹¹, שנדפס אחרי מותו על-ידי
 בנו ר' יצחק אלמושנינו. הכתובה מצטרפת אל שורת פיוטים — שהשאיך אחריו —
 הנמצאים לפנינו בכמה מקורות בכתב-יד¹². בפיוטים אלה מתבלט ר' יוסף אלמושנינו
 כפייטן לעת-מצוא, ששפתו המליצית והעשירה באה לידי ביטוי גם בחרוזים הרבים
 בהם פתח את דבריו בהרבה מתשובותיו.

ר' משה הכהן שהיה תושב בילוגראדו לפני חורבנה העתיק את הכתובה כנראה
 ממכתב שנכתב בבילוגראדו ושנתגלגל לידי שנים לאחר כתיבתו. באורח מקרי נמצא
 המכתב לפנינו כרוך בתוך ספרו בין הדפים פט-צ. המכתב שנכתב בכתב-ידו ובחתימתו
 של ר' יוסף ב"ר יעקב אבן-דאגון¹³, סופרו ותלמידו של ר' יוסף אלמושנינו, הופנה
 אל חכם בשם ר' יוסף הכהן המכונה בראש המכתב „אחיו ומידעו” של ר' יוסף
 אלמושנינו. הכותב מדיע לר' יוסף הכהן שר' יוסף אלמושנינו חיבר „שירה” מיוחדת
 לחג השבועות ושהוא מעתיקה בסוף המכתב ומבקש ממנו ש„יפרסמה חוזר חוזר על
 ארבע הפאות”.

ר' יוסף הכהן היה כנראה שליח מארץ-ישראל¹⁴ שערך מסע בקהילות ישראל
 שבבאלקאן ובשעת כתיבת המכתב שהה במרחק של „מהלך כמה פרסאות” מבילוגראדו

10. ע"י ש' רזאניס, קורות היהודים בתורקיה, חלק ד, סופיה תרצ"ד—תרצ"ה, עמ' 183-184.
 על ר' יוסף אלמושנינו ע"י לע"ע: שם הגדולים, מהדורת בן-יעקב, ווילנא תרי"ג, עמ' 77,
 מס' 110; ד' קופמן: „הקדמת המחבר” ר' יוסף אבן-דאגון לספרו „שלושה שריגים” (כ"י);
 R.E.J. Vol. XXXVII, 1899, p. 291—294.

11. חלק א-ב, קושטאנדינא תע"א—תצ"ג.

12. ע"י לע"ע: Encyclopaedia Judaica, Vol. II, p. 669. בדרך אגב, נפל שם שיבוש

בקשר לנפילת בילוגראדו בשנת תמ"ח בידי צבאות אוסטריה.

13. ע"י עליו: ד' קופמאן, שם, עמ' 280—290; M. Gaster, History of the Ancient
 Synagogue of the Spanish Jews... in England, London 1901, p. 23-24; I.
 Solomons, David Nieto, London 1931, p. 11.

14. תחילה חשבתי שהוא ר' יוסף הכהן המדפיס בויניציאה שהתמחה בהדפסת ספרי תפילות
 (ע"י: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, תל-אביב תשט"ז, עמ' 71-72), והדפיס
 לראשונה: „תחינות ובקשות פנים חדשות מקרוב באו מארעא דישראל” בתוך המחזור
 המפורסם „שער בת רבים”, ויניציאה תע"א—תע"ה. אלא שחזרתי בי משום שלא מצאתי
 סמך שהיה „אחיו ומידעו” של ר' יוסף אלמושנינו לעומת זאת ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן
 היה כנראה „אחיו ומידעו” של ר' יוסף אלמושנינו. שניהם למדו בישיבת ר' יעקב חאגין
 בירושלים (ע"י: מ' בניהו: H.U.C.A., כרך XX, 1948, עמ' ח, בחלק העברי; ג' שלום,
 שבתי צבי, חלק א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 162) והעתיקו דברים בשם נתן העזתי שגם
 הוא למד בישיבה זו (ש' אסף, ציון, שנה א, תרצ"ו, עמ' 454; ג' שלום, שם, ועמ'
 189, חלק ב, עמ' 535; י' מלטו וא' אמאריילי, ספונות, כרך ג-ד, תשי"ט—תש"ך, עמ'
 רכט, הע' 184). עם זאת יש להדגיש שמסורתו של ר' משה חאגין שר' יוסף אלמושנינו
 למד אצל אביו (בניהו, שם) מוטלת בספק ועדיין לא הוכחה ממקור אחר. ואכמ"ל.

[3] זיהויו של מחבר הכתובה האנונימית לחג השבועות לו

העיר. באמצעות שליח זה ביקש ר' יוסף אבן-דאנון להפיץ את כתובת רבו. שליח בשם ר' יוסף הכהן שדזה בשנים תמ"ד—תמ"ה בשליחות שנייה בערי הבאלקאן ידוע לנו ממקורות אחדים¹⁵. ר' יוסף הכהן הוא כנראה ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן מירושלים¹⁶ שביקר בויניציאה בשנת תס"ז—ת"ע, ובה הוא הדפיס את ספרו „שערי ירושלים“, ויניציאה תס"ז, ו„דברי יוסף“, ויניציאה ת"ע. כאן בויניציאה פגש במגיה ר' משה הכהן שהגיה את „שערי ירושלים“ והוסיף הקדמה בשבת המחבר בראש „דברי יוסף“. השניים נקשרו זה לזה והידידות שהתפתחה ביניהם באה לידי ביטוי גם בספריהם. ב„דברי יוסף“ מובאים כמה חידושים בשמו של ר' משה הכהן וב„שירות ותשבחות“ מובאים כמה שירים בשמו של ר' יוסף הכהן¹⁷. ידיד נוסף מצא לו ר' יוסף הכהן בויניציאה והוא יהודה פרץ חתנו של ר' משה הכהן וסופרו של נחמיה חיון¹⁸.

כאמור, נכתב ספר „שירות ותשבחות“ במשך שנים. במדוריו הרבים הוסיפו מדי פעם בפעם ר' משה הכהן ובניו אחריו¹⁹ דברים חדשים שנודמנו לידיהם. מסתבר איפוא, שר' יוסף הכהן אכן קיבל לידיו את המכתב שישלח אליו מבילוגראדו, ובבואו לאחר שנים לויניציאה מסרו לידידו ר' משה הכהן תושב בילוגראדו לשעבר, וזה מתמת חיבתו

15. א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 470—472.

16. כהשערותו של הרב י"מ טולידאנו, שריד ופליט, א, תל-אביב תש"ה, עמ' 40. ולא כא' יערי הקובע (שלוחי ארץ ישראל, עמ' 471) ש„אין יסוד להשערה זו“. יערי טוען שהיו שלושה שליחים: ר' יוסף הכהן בעל פנקס השליחות (שם, עמ' 470—472), ר' יוסף הכהן אשכנזי (שם, עמ' 302—303) ור' יוסף ב"ר מרדכי הכהן (שם, עמ' 372—373). בנוגע לשליח השני נעלם מייערי שבמקור שהוא ציין נאמר במפורש ששליח זה היה באוילונה בשנת תמ"ה, ובוודאי אינו אלא ר' יוסף הכהן בעל הפנקס. שוב נעלם מייערי שבפנקס זה מכונה בעל הפנקס גם בשם ר' יוסף הכהן אשכנזי. נוסף לזה נזכרת בפנקס העיר טוקאט שבה ביקר בעל הפנקס פעמיים בשתי שליחותיו. ביקור זה אכן נזכר גם על-ידי ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן ב„דברי יוסף“ ב, ב. המסקנה היא שלפנינו שליח אחד המכונה אמנם בכמה שמות אבל אינם סותרים זה את זה. מאידך, ביקורו של ר' יוסף הכהן בבילוגראדו אמנם נזכר בפנקס אלא ש„מדרך מסעו של שליח זה מוכח בבירור שבילוגראדו זו היא ביראט“ האלבאנית, ולא עירו של ר' יוסף אלמזשנינו (ג' שלום, שם, הלך ב, עמ' 790, הערה 2). בכל אופן ביראט זו נמצאת במרחק „מהלך כמה פרסאות“ ממקום כתיבת המכתב. 17. לדוגמה: דף לו א.

18. ב„שערי ירושלים“ (מ א) וב„דברי יוסף“ (יא א) מכונה יהודה פרץ בפי המחבר בתואר: „אהובי אחי אשר כנפשי“, ופרץ בספרו „סדר קריאי מועד“ שנדפס ונכרך יחד עם „שערי ירושלים“, מכנה את ר' יוסף הכהן: „אהוב דבק כאח“. על פרץ ששימש כסופר של נחמיה חיון, עי': י' זנה, קבץ על יד, כרך יב, תרצ"ז, עמ' קצז; מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 111, הע' 4. ידידותו של פרץ עם ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן מוכיחה שוב שהוא ר' יוסף הכהן בעל הנטייה השבתאית (עי' הע' 14). ואגב, מאיגרתו של ר' יעקב אבהו (בניהו, שם, עמ' 110) נשמט הקטע: „ואחר נסיעתו עשה רושם ספר אחד שהדפיס“, הסותר את ההנחה (בניהו, שם, עמ' 111) שפרץ הדפיס ביחמתו את „רוא דיהודא“ בשנת תע"א לפני שבא חיון לויניציאה.

19. „שירות ותשבחות“, קמה א; קסא ב ועוד.

המיוחדת לכותבו ולרבה של בילוגראדו לשעבר כרך את המכתב בתוך ספרו ואף העתיק נמנו את הכתובה בדף מיוחד ובאותיות מאירות עינים.

הכותרת ל"שירה" במכתב, היא: „קידושין וו' ברכות לחג השבועות. לחן ירד דודי לגנו". בתיבות „ירד דודי לגנו" פותחת הכתובה לחג השבועות של ר' ישראל נאג'ארה²⁰. על-פי הלחן שהושאל ממנה על-ידי המחבר בעצמו הכתיר ר' משה הכהן את ה"שירה" בשם „כתובה לחג השבועות". לפני הכותרת באה במכתב הערה: „כשחל בשבת יום הב' מתחיל מאשירה [לה' מזמור שיר ליום השבת]. ובחול יאמר אשירה לה' כשיר אשר ליום השבת". הערה זו לא הועתקה על-ידי ר' משה הכהן בדף המיוחד. במכתב מוסיף ר' יוסף אבן-דאנון: „וכבר נהגו כאן [בבילוגראדו] לאומרו ביום השני [של חג השבועות]". מסתבר, שבקהילת בילוגראדו נתקבלה הכתובה ואף הוכנסה בסדר התפילות של החג לא רק בשנות רבנותו של ר' יוסף אלמושנינו אלא גם בשנים הבאות עם חידושה של הקהילה לאחר שחרור העיר²¹. ואכן, הראשון שהדפיס את הכתובה בתוך המחזור הנזכר היה בן קהילת בילוגראדו, הוא ר' ישראל ב"ר חיים המדפיס בבית-דפוסו של אנטאן שמיד בווינה²². העובדה שהכתובה נדפסה על-ידו בלא שם המחבר מוכיחה ששם זה נשכח ונעלם ברבות השנים גם בקהילת בילוגראדו עצמה.

יחד עם הכתובה האנונימית הדפיס ר' ישראל ב"ר חיים במחזורו גם כתובות גוספות. בשער המחזור נאמר: „הוספנו בו... גם כתובות לשביעי של פסח וליום שני של שבועות מהרב... מז"ה דוד פארדו זצ"ל... אשר לא נדפסו מעולם". האמת היא שכתובות אלו נדפסו כבר לפני שנת תק"ף בתוך ספרו של ר' דוד פארדו: „שפעת רביבים", ליוורנו תקנ"ג. כוונתו של המדפיס היתה שכתובות אלו „לא נדפסו מעולם" בתוך המחזור. בפנים, בסדר התפילות לחג השבועות נדפסו שלוש כתובות ומהן שתיים אנונימיות. ליום הראשון של החג: „כתובה לחג השבועות", היא כתובתו של ר' ישראל נאג'ארה, שלא צוינה בשער משום שכבר נדפסה בהוצאות קודמות. ליום השני של החג: „כתובת התורה ליום שני של חג השבועות", היא כתובתו של ר' יוסף אלמושנינו. בסופה נאמר: „וזה מיום ב' של שבועות מהרב החסיד דוד פארדו נע"ס"²³. כתובה זו פותחת: „דרך כוכב מיעקב היום הזה על הר המור"²⁴. בכותרות אלו תיקן המדפיס

20. דוידזון, אוצר השירה והפיט, כרך ב, עמ' 433, מס' 3797. ובספרו האנגלי, שם. מקורותיו מאוחרים. ביניהם רשם בטעות: „שירים ומירות" לר' שלמה מזליטוב, קושטא ש"ה (ועי' י"ד מרקון, „דביר", כרך א, ברלין תרפ"ג, עמ' 264). ר' ישראל נאג'ארה נולד בערך בשנת שט"ו עי' ש' רוזאניס, שם, חלק ג, הוסיאטין תרע"ד, עמ' 173-180; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, חלק ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 458. וראה מה שכתבתי בהערותיי שבסוף ספר „חול ומועד" למיכל רבינוביץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 199-200.

21. רוזאניס, שם, חלק ד, עמ' 184-185.

22. עי' ח"ד פריעדבערג, תולדות הדפוס העברי באירופה, אנטוורפן תרצ"א, עמ' 97.

23. נשמחו עדן סלה. הוא ר' דוד ב"ר יעקב פארדו בעל „חסדי דוד" (להבדילו מר' דוד ב"ר יוסף פארדו בעל „שלחן הטהור"). נפטר בשנת תקמ"ז בירושלים. עי' רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 95-98; מ"ד גאון, שם, עמ' 539-540.

24. דוידזון, אוצר השירה והפיט, כרך ב, עמ' 114, מס' 359. המקור מאוחר.

[5] זיהויו של מחבר הכתובה האנונימית לחג השבועות לט

את הרשם המטעה של השער כאילו שתי הכתובות החדשות ליום השני של החג נתחברו על-ידי ר' דוד פארדו. הפרט המעניין הוא שגם כתובתו של ר' ישראל נאג'ארה נדפסה ככתובה אנונימית. ואכן, עובדה היא שכתובה זו נדפסה כמעט בכל ההוצאות של המהזור ככתובה אנונימית²⁵. מסתבר שעל סמך עובדה זו הרשה לעצמו ר' ישראל ב"ר חיים להדפיס במחזורו כתובה אנונימית נוספת היא כתובתו של ר' יוסף אלמורסניו.

הכתובה לחג שבועות²⁶ של ר' ישראל נאג'ארה נלקחה מספרו „זמירות ישראל“, ויניציאה שנ"ט—ש"ס, ונדפסה לראשונה ב„ספר תפלות למועדים טובים כמנהג ק"ק ספרדים" שיצא לאור בקושטאנדינא בשנת תצ"ח²⁷. אולם במחזור זה לא נדפסה הכתובה בפנים אלא בדף האחרון שנספח אליו²⁸. בפעם הראשונה הוכנסה הכתובה בסדר התפילות ליום הראשון של החג ב„מחזור לשלש רגלים כמנהג ק"ק ספרדים" שנדפס בוויציאה בשנת תקי"ג. כאן נוספה בראשה הוראה למתפלל: „ומוציאין שני ספרי תורה ואומר החזן... לפני ההיכל פזמון זה. ירד דודי לגנו... ויאמר החזן אשרי העם שככה לו וגדלו וכו' וקורין בפרשת היום“. המנהג לקרוא את הכתובה בחג השבועות נתפשט בקהילות הספרדים שנים לפני שהוכנסה למחזורים. תחילה נדפסה הכתובה עם „אזהרות לרבי שלמה אבן גבירול" בשאלוניקי בשנת ת"ד²⁹, בכותרת: „כתובה לחג שבועות לאומרה עם הוצאת ספר תורה“. בשנת תק"ט נדפס בפירנצי

25. סיבה משוערת לעובדה זו, ע"י להלן הערה 28.

26. כך היא הכותרת בהוצאת ויניציאה שנ"ט—ש"ס, חלק ג, קיד. לאחרונה נכללה הכתובה ב„זמירות ישראל“, מהדורת י' פריס-חורב, הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תש"ו, עמ' 464—469, בתוספת ביאור וניקוד. ע"י א' מירסקי, קרית ספר, כרך כה, תש"ט, עמ' 39—47.

27. כאן זכהוצאות נוספות פותחת הכתובה: „לשמחת דוד" — פתיחה שאיננה במקור.

28. שלב דומה נמצא בתהליך הכנסתם של פיוטי נתן העזתי במחזור כמנהג הספרדים, ששמו מרומז בהם בראשי-הבתים: אני בנימין נתן בן אלישע חיים. פיוטיו ללילות הסדר, שביעי של פסח ושבועות לאומרים, „אחר הקידוש“, מקורם ב„תמדת הימים" (ע"י א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 77—78; י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן 1964, עמ' 110). בפעם הראשונה נדפסו בשני דפים מיוחדים שנספחו בסוף „מחזור לשלש רגלים כמנהג ק"ק ספרדים", ויניציאה תקנ"ב. בהוצאת שאלוניקי תקס"ג כבר הוכנסו במקומם בסדר התפילות. על הקשר בין הפיוטים ובין הכתובות לשבועות אנו למדים מתוכנו של ספר „מנחת בכורים", ליוורנו תרט"ז, שבו נדפסו גם הפיוטים וגם הכתובות. אפשר שכתובת של ר' ישראל נאג'ארה נדפסה כאנונימית וכנספח למחזור, כמו פיוטיו של נתן העזתי, משום ששיריו נתקבלו בהסתייגות על-ידי תלמידי האר"י (ע"י להלן הע' 44), ומאידך, היו מקובלים על השבתיים (ג' שלום, שבתי צבי, חלק א, עמ' 285). ואגב, פיוטיו של נתן העזתי חזרו ונדפסו ברוב ההוצאות של המחזור כמנהג הספרדים. לאחרונה נדפסו שוב במחזור „מועדי ה'", שנדפס בירושלים בתשי"ו, על-ידי יוסף חסיד, וב„מחזור טאלוניקי", תל-אביב תשכ"ג, שיצא על-ידי „ועד בית הכנסת ר' שלמה אבן גבירול". דוד א' רקנטי, שתוסיף בסוף המחזור ביאוגראפיות קצרות של הפייטנים לא נתן כל הסבר לעובדה זו.

29. בדפוס אברהם הגר. ויש להוסיף ספר זה לרשימתו של א' יערי במחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 247—248. טיפס מספר זה נמצא בספריית מכון-שזקן בירושלים.

„נוסח הכתובה לחג השבועות“ בקונטרס „מעורר אהבה“, ובשערו הוסיף המביא לבית הדפוס ר' משה חיים ב"ר רפאל עמנואל ריקי: „כמנהג ירושלים... לאומרו קודם קריאת התורה“. מסורת זו באה לו בוודאי מפי אביו שהיה תושב ירושלים³⁰. כעבור שנים אחדות הוכנסה הכתובה למחזור ויציאה תקי"ג, ומדפיסי המחזור הוציאו באותה שנה „כתובה לחג השבועות“ בקונטרס מיוחד, ובשערו הוסיפו: „שיש נוהגים לומר בבקר קודם קריאת התורה“. במחזור עצמו הוסיפו כאמור, את ההוראה למתפלל, בסדר התפילות ליום הראשון של החג בלבד. משנת תקי"ג נכללה הכתובה ברוב ההוצאות הרבות והשונות של המחזור.

משנכללה הכתובה בסדר התפילות הורגש הצורך בכתובה מיוחדת ליום השני של החג. כך נוצרו הכתובות של ר' יוסף אלמושנינו בקהילת בילוגראדו ושל ר' דוד פארדו בקהילה הסמוכה לה היא סאראיי דמן בושנא, בה שימש ר' דוד פארדו כרב הקהילה במשך שנים³¹. ר' ישראל ב"ר חיים מבילוגראדו הדפיס כנראה את שתי הכתובות לפי דרישת שתי הקהילות, ומחזורו היה כנראה מיועד בעיקר לשתי קהילות אלו. אך בעוד שכתובתו של ר' ישראל נאג'ארה נתקבלה בכל קהילות הספרדים, לא נתפשטו שתי הכתובות החדשות, ופרט להוצאות הבודדות של המחזור שנדפסו בביינה על-פי ההוצאה משנת תק"ף³², נמצאות כתובות אלו רק במחזור „ספר מועדי ה' וקריאי מועד. חלק ראשון: כל התפילות של שלש רגלים“, שנדפס בירושלים בשנת תר"ד על-ידי ר' ישראל בק³³. במחזור משנת תר"ו, ששערו זהה לזה שבהוצאת תק"ף אך חסרים בו מקום ושם הדפוס³⁴, וניתן לשער שנדפס בבילוגראדו, נדפסו כתובותיהם של ר' ישראל נאג'ארה ור' יוסף אלמושנינו בלבד. כתובתו של ר' דוד פארדו, הנזכרת בשער, נשמטה ולא בלא סיבה³⁵.

כאן המקום להוסיף שכתובה רביעית לחג השבועות נכללה במחזור „ספר מועדי ה' כמנהג קהל קדש ספרדים“, שנדפס בליוורנו בשנת תרי"ז. בסדר התפילות ליום השני של החג נאמר: „מתפללין כמו אתמול ומוציאין שני ספרי תורה... ואחר כך משורר החון לפני ההיכל פזמון זה: כתובה ליום השני של שבועות שנמצאת כתובה בכ"י הרב הגדול נר המערבי כמוהר"ר חביב טולידאנו... זל"ה מעיר סאלי“. הכתובה

30. ראל"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 119—124; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 393.

31. עי' לעיל הערה 23.

32. עי' לעיל הערה 5.

33. תיאור כללי של המחזור, עי' ש' הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 34, מס' 24. יש להוסיף שר' ישראל בק יצא לתורכיה ולבאלקאן להפיץ את ספרי בסוף שנת תר"ז. שנים אחדות לפני כן הכין עצמו לדרך והדפיס במיוחד ספרים המיועדים לקהילות בהן עמד לבקר. עי' במאמרי, קרית ספר, כרך מב, תשכ"ז, עמ' 505, הערה 15. שם יש לתקן: תר"ח, במקום תר"ז. בתר"ח הושבתה העבודה בבית-דפוסו.

34. כשער נדפס „באותיות ווי“.

35. מעניין שגם ב„זמירות ישראל“ שנדפס בבילוגראדו בתקצ"ח—תקצ"ט, נשמטה הכתובה לחג השבועות. לעומת זאת בסידור תפילה „סדר עבודת השנה“, שנדפס בבילוגראדו בתרס"ו—תר"ז, נכללו ב„סדר לשלש רגלים כמנהג הספרדים“ כתובותיהם של ר' ישראל נאג'ארה

פותחת: „בסימנא טבא יאיא ובנחשא מעליא ושעת ברכה והצלחה“³⁶. כתובה זו נדפסה באותו מקום ובאותה שנה גם בספר „רנה וישועה“. כמו במחזור כך גם בספר נדפסה כתובתו של ר' ישראל נאג'ארה ככתובה אנונימית. אולם ב„רנה וישועה“ נוספה בראש כתובה זו הערה זהה לזו שבאה בראש כתובתו של ר' חביב טולידאנו. בהערה נאמר: „כתובה ליום א של שבועות שנמצאת כתובה בכ"י הרב... חביב טולידאנו... זלה"ה מסאלי“. אם הכתובה ליום השני של החג אכן נתחברה על-ידי ר' חביב טולידאנו, ולא כפי שמשמע מלשון ההערה שהכתובה רק נמצאה ברשותו בכתב-יד, אין ספק שההערה בראש כתובתו של ר' ישראל נאג'ארה בטעות יסודה. מדפיסי „רנה וישועה“ שביקשו הסבר לכתובה האנונימית הוסיפו כנראה את ההערה מדעתם.

מחבר הכתובה הוא כנראה ר' חביב טולידאנו השני³⁷. ואע"פ שהוא ידוע כאחד מרבני מכנאס „וודאי שהיה איזה זמן בסאלי“³⁸. ר' חביב טולידאנו השלישי שבא ממכנאס לליוורנו בשנת תקצ"ח³⁹ היה עדיין בחיים בשנת תרי"ז⁴⁰. ויש להניח שברשותו נמצאה הכתובה והוא כנראה השתדל להדפיסה.

כתובתו של ר' חביב טולידאנו נדפסה בכל התוצאות של מחזור ליוורנו ובכל ההוצאות של ספר „רנה וישועה“. מחזור זה היה כנראה מיועד בעיקר לקהילות ישראל שבצפון אפריקה. המחזור חזר ונדפס פעמים רבות גם בארץ⁴¹. לאחרונה נדפס שוב בתל-אביב בשנת תש"ל בשם „מחזור בית מועד... כמנהג ק"ק ספרדים והוספות כמנהג ק"ק יהודי תימן“, וכמובן, שכתובתו של ר' חביב טולידאנו נכללה בו.

מחזור ביינה בו נמצאות כתובותיהם של ר' יוסף אלמושנינו ושל ר' דוד פארדו, יצא בביינה בפעם האחרונה בשנת תרצ"ד, וכנראה ששוב לא נדפס. כתובתו של ר' דוד פארדו ותרגומה הלועזי בלאדינו⁴² נכללו שוב ב„מחזור לשלש רגלים כפי מנהג הספרדים אשר בארץ הקדושה במזרח ובמערב ובכל ארצות פזורים“, שנדפס בשנים האחרונות, בלא שנת דפוס, בתל-אביב⁴³. המדפיסים שהעתיקו כתובה זו ותרגומה ממחזור ביינה, התעלמו לגמרי מכתובתו האנונימית של ר' יוסף אלמושנינו. אפשר שהבית העשירי בכתובה זו המתאר בצורה לא עדינה את הקשר בין כנסת ישראל

ושל ר' דוד פארדו, ודווקא כתובתו של ר' יוסף אלמושנינו נשמטה!

36. דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 48, מס' 1086. על-פי מקור יחיד ומאוחר.
37. נפטר בשנת תע"ו. ע"י הרב י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 107-108, 145-146, 199; י" בן-נאים, מלכי רבנו, ירושלים תרצ"א, לב; מ"ד גאון, שם, עמ' 271-272, הע' 2.

38. לשונו של בן-נאים, שם, על-פי מקור בכתב-יד. אך ייתכן ששם המחבר נשתבש ובמקום: חביב, צ"ל: חיים. ר' חיים טולידאנו אכן כיהן כרב בסאלי באמצע המאה הי"ח. בן-נאים שם לו ב; הרב טולידאנו, שם, עמ' 145.

39. באותה שנה נדפס על-ידו בליוורנו ספרו: „פה ישרים“.

40. בשנת תרכ"א הדפיס בליוורנו את ספרו: „תרומת הקדש“.

41. למשל: מחזור „מועדי ה'“, ירושלים תשי"ז; שם תשי"ח; ניו-יורק תש"ז.

42. ע"י להלן הע' 45.

43. הוצאת „סיני“, בספריה הלאומית בירושלים נרשמו: תש"ח; תשט"ו.

לבין הקב"ה לא היה לטעמם של המדפיסים⁴⁴. ב"מחזור שאלוניקי" שנדפס בתל-אביב בשנת תשכ"ג, על-פי הוצאת שאלוניקי תרל"ו, נכלל התרגום הלועזי בלאדינו של כתובת ר' דוד פארדו בלבד. המקור העברי נשמט וממילא נעלם שם המחבר, ובמקומו נדפס שם המתרגם כמחבר הכתובה⁴⁵.

כתובתו של ר' יוסף אלמושנינו שהועתקה בשינויים קלים ב"שירות ותשבחות", נשתבשה משדו במחזוריים ונשמטו ממנה כמה תיבות. הבית החמישה עשר נשמט ממנה לגמרי. הכתובה שנדפסה בפעם האחרונה כאמור, ב"יינה תרצ"ד, ראוייה לפרסום חודש ומחזיק. המומחים הבקיאיים בתורת הפיוט וודאי ימצאו בה עניין רב.

0234597

ארכיון החסידים

44. ביקורת בכיוון זה השמיע ר' מנחם די-לונזאנו נגד שירים אחדים של ר' ישראל נאג'ארה ("שתי ידות", ויניציאה שע"ח, קמב): "והנה מצאנו בשיר השירים דברי אהבה בין הב"ה וכנסת ישראל כדברי חתן וכלה. אבל לא בשביל זה הותרה הרצועה... ואולם ראיתי לבעל זמירות ישראל שאינו חושש כלל... והתיר לעצמו לומר לשם יתברך מצד כנסת ישראל או לכנסת ישראל מצד השם יתברך כל מה שהנאפים אומרים זה לזה... ואני בהיותי בדמשק זה כמה שנים הוכחתי". עי' א"מ הברמן, עיונים בשירה ובפיוט, ירושלים תשל"ב, עמ' 21-22.

45. מחבר התרגום, ששמו נרמז בראשי התיבות, הוא רבי יהודה בר ליאון קלעי ז"ל. שמו נזכר לראשונה בהוצאת ב"יינה תרי"ג. תרגום ראשון בלאדינו נדפס ב"שפעת רביבים". בהוצאת תק"ף באו בו שינויים קלים, וחתום עליו: מרדכי ב"ר ישראל, בן המדפיס. בהוצאת תרי"ג הוחלפו ראשי הבהים והותאמו לשמו של רבי יהודה קלעי, ובראשו נדפס: "חברה רבי יהודה בר ליאון קלעי ז"ל". כותרת זו הועתקה בראש התרגום שב"מחזור שאלוניקי".